

Sosyal Bilişsel Teori İle Zorbalığa Yaklaşım*

Hülya Karataş** Candan Öztürk***

Özet

Okul ortamında sık görülen zorbalık, güç dengesizliği olan öğrenciler arasında, tekrarlayıcı ve kasıtlı özellikte yapılan saldırgan davranışlardır. Zorbalığın önlenmesi ve okul çocuklarına sağlıklı bir öğrenme ortamı sağlanması okul hemşiresinin görevleri arasında yer almaktadır. Zorbalığın önlenmesinde, teoriye dayalı olarak girişim programlarının hazırlanması soruna sistematik yaklaşımı sağlamasının yanısıra uygulanacak girişimlere de yön vermektedir. Bu derlemenin amacı, zorbalık kavramının Bandura'nın Sosyal Bilişsel Teori'sine dayalı olarak açıklanması ve önlemeye yönelik girişimlerin tanımlanmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Zorbalık, Bandura, sosyal bilişsel teori, okul hemşireliği, okul çocuğu

Approach to Bullying with Social Cognitive Theory

Bullying which often appears at school is deliberate and repetitive aggressive behaviour due to unbalanced power among students. Prevention of bullying and provision of a safe learning environment for school children are among the responsibilities of school nurses. Development of interventions for prevention of bullying based on theories provides not only a systematic approach but also guidance for the interventions. The aim of this review is to explain bullying based on Bandura's Social Cognitive Theory and to describe the interventions developed for prevention of bullying.

Key Words: Bullying, Bandura, social cognitive theory, school nursing, schoolchild

* **Araştırma Görevlisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı, İzmir hulya.karatas@deu.edu.tr , ***Yardımcı Doçent, Dokuz Eylül Üniversitesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı, İzmir candan.ozturk@deu.edu.tr

Zorbalık, okulda görülen şiddet davranışlarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Zorbalık, okul ortamında sık görülen ve önlem alınmazsa ciddi fiziksel ve ruhsal travmalara neden olabilen bir şiddet sorunudur (Özcebe, Ulukol, Mollahaliloğlu, Yardım ve Karaman, 2008). Dünya Sağlık Örgütü otuz beş ülkenin verilerini karşılaştırdığı raporda zorbalığın görülme oranının %1-50 arasında olduğunu saptamıştır (WHO, 2004). Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2006 yılında yapılan bir çalışmada okullarda meydana gelen şiddet olayları incelenmiştir. Bu olayların %32.8’i fiziksel zarar veren olaylar (yumruk, tekme, tokat vs), %19.7’si tehdit ve sataşma, %12.9’u dedikodu yapma, lakap takma, %9.5’i eşyaya/mala zarar verme şeklinde olaylar olduğu saptanmıştır (Gelbal, 2007). Bu sonuçlar dünyada ve Türkiye’de okullarda zorbalığın yüksek oranlarda görüldüğünü doğrulamaktadır.

Zorbalık, uzun yıllar çocuk gelişiminin normal bir dönemi olarak kabul edilmiştir (Dussich ve Maekoya, 2007; Smith ve Brain, 2000). Bu görüşün 1982’de Norveç’te üç erkek öğrencinin sürekli zorbalığa uğraması nedeniyle intihar etmesi ve yapılan araştırmalar sonucunda zorbalığın zararlı etkilerinin açıklanmasından sonra doğru olmadığı anlaşılmıştır. İntihar olayı Norveç’te ulusal çapta

konu ile ilgili önlemlerin alınmasını ve bu konuda araştırmalar yapılmasını sağlamıştır (Smith ve Brain, 2000).

Zorbalık üzerine yapılan araştırmalar ilk olarak İskandinav ülkelerinde Norveç’li araştırmacı psikolog Olweus’un çalışmaları ile başlamış, Roland’ın önleme çalışmaları ile devam etmiştir. Bu çalışmaların başarısı başta İngiltere, Amerika, Japonya, Avusturya olmak üzere İrlanda, Kanada, İsrail, İtalya, Yunanistan, Hollanda gibi birçok ülkeyi etkileyerek, bu ülkelerde zorbalık ile ilgili kalitatif ve kantitatif çalışmaların yapılmasına, önlemeye yönelik programların hazırlanmasına öncülük etmiştir (Berger, 2007; Griffin ve Gross, 2004; Smith ve Brain, 2000).

Zorbalıkla ilgili yapılan çalışma sayısı tüm dünyada artış göstermektedir. Berger (2007) tarafından yapılan bir çalışmada PsycINFO veri tabanında yer alan sadece 62 dergide zorbalıkla ilgili yayın sayılarının 1990’lı yıllarda 289 iken, 2000-2004 yılları arasında 562’ye yükseldiği belirtilmektedir. Türkiye’de de zorbalıkla ilgili yapılan araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır (Karaman-Kepenekçi ve Çınkır, 2006; Kartal ve Bilgin 2008; Özdiñer, 2008; Özen, 2006; Pişkin, 2003; Yurtal ve Cenkseven, 2006).

Olweus, zorbalığı ilk olarak “mobbing” kavramı olarak tanımlamış ancak bu sözcüğün farklı anlamlar çağrıştırdığını ve

davranışı tanımlamadığını düşünerek, bu kavramı “bullying” zorbalık olarak kullanmıştır (Olweus, 1993). Olweus’un 1993 yılında “Bullying At School: What We Know And What We Can Do“ isimli kitabında yayımladığı zorbalık tanımı uluslararası standart olarak kabul edilmekte ve kullanılmaktadır. Bu tanıma göre zorbalık; bir ya da daha fazla öğrencinin bir başka öğrenciye sürekli olarak olumsuz eylemlerde (kasıtlı bir biçimde zarar verme ve rahatsız etme) bulunmasıdır (Olweus, 1993).

Olweus’un tanımı genişletilerek birçok kişi ve kurumlar tarafından yeniden tanımlanmıştır. Amerikan Ulusal Okul Hemşireliği Derneği (NASN, 2003) zorbalığı, bir ya da daha fazla çocuğun başka bir çocuğu, tekrarlayıcı özellikte, kasıtlı olarak, algılanan veya gerçek gücün varlığında, sözlü ve/veya sözsüz, fiziksel ve duygusal istismarı olarak tanımlamaktadır. Literatürde zorbalıkla ilgili yapılan çalışmaların çoğu psikoloji ve eğitim bilimleri alanında olmakla birlikte sağlık bilimleri ve bazı kurumlar tarafından yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Hemşireler, bireysel (Gregory ve Vessey 2004; Hendershot, Dake, Price ve Lartey, 2006; Özdiñer, 2008; Selekman ve Vessey 2004; Williams, Chambers, Logan ve Robinson, 1996) ve diğer disiplinlerle işbirliği içinde yaptıkları çalışmalarla (Nativig, Albrektsen ve Quvarnstrom, 2001; Wolke, Woods, Bloomfield ve Karstadt,

2001) zorbalık literatürüne katkı sağlamışlardır.

Son yıllarda hemşirelikte teori ve kavramsal modellerin araştırmalarda kullanımı artmaktadır (Fawcett, 2005). Teori ve modeller davranışı etkileyebilecek faktörleri bir bütün şeklinde görmeyi, hedefe ulaşmak için kullanılacak yolları belirlemeyi sağlamaktadır. Araştırma planının hazırlanmasında, hipotezlerin test edilmesinde, bulguların tartışılmasında, teori ve modellerin rehber olarak kullanılması önerilmektedir (Fawcett, 2005; McAlister, Perry ve Parcel, 2008).

Saldırgan davranış olarak kabul edilen zorbalık, literatürde farklı teori ve modellerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu teorilerden “Sosyal Bilişsel Teori” en sık kullanılan teoridir (Dussich ve Maekoya, 2007; Fields ve McNamara, 2003). Literatürde zorbalığı önlemeye yönelik, teori ve modellere dayalı hemşirelik girişimlerinin uygulandığı sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu derlemede; Bandura’nın Sosyal Bilişsel Teorisi kullanılarak, zorbalığın nedenleri ve önlemeye yönelik hemşirelik girişimlerinin açıklanması amaçlanmıştır. Zorbalık konusunda yapılacak araştırmalarda, Bandura’nın Sosyal Bilişsel Teorisi’nin kullanılmasında ve hemşirelik girişimlerinin hazırlanmasında bu derlemenin yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Sosyal Bilişsel Teori Ve Zorbalık

Albert Bandura 1977’de yayınladığı “Sosyal Öğrenme Teorisi’ni” 1980’lerin ortalarında genişleterek “Sosyal Bilişsel Teori” adını vermiştir. Sosyal Bilişsel Teori, davranışın hem dışsal uyarlardan, hem de içsel bilişsel süreçlerden etkilendiğini ileri sürmektedir (Bandura 1989). Bandura kuramını oluşturma aşamasında Miller, Dollard ve Rotter’in çalışmalarından etkilenmiştir (Crain, 2005; McAlister ve ark, 2008).

Bandura’nın sosyal bilişsel teorisinin temel varsayımları;

- İnsanlar, başkalarının davranışlarını gözlem yoluyla öğrenebilir.
- Öğrenme, davranış değişikliğine yol açan veya açmayan içsel bir süreçtir.
- Davranış amaca yöneliktir.
- İnsanlar kendi davranışlarını öz düzenleme yapabilirler. Davranışlarını kontrol etmeyi ve sorumluluğunu almayı öğrenebilirler.
- Ödül ve ceza, davranışı doğrudan olduğu kadar dolaylı olarak da etkiler. Davranış, önceki deneyimlerden alınan ödül veya pekiştiricilerden daha fazla etkilenir.

Bandura’nın Sosyal Bilişsel Teorisi’nin ilkeleri; karşılıklı belirleyicilik, sembolleştirme, öngörü kapasitesi, dolaylı öğren-

me, öz düzenleme kapasitesi ve öz yargılama kapasitesidir (Bandura, 1989).

Karşılıklı belirleyicilik: Bandura’ya göre bireysel faktörler, bireyin çevre ve davranışı karşılıklı olarak birbirlerini etkilemekte ve bu etkileşimler bireyin sonraki davranışını belirlemektedir. Bireyin yeni davranışının ortaya çıkmasında; birey, çevre ve davranış eşit derecede etkili olmayabilir. Bazı davranışların görülmesinde bireysel özellikler, bazı davranışlarda ise çevresel faktörler daha ön plana çıkmaktadır (Bandura, 1989; Bandura, 1999).

Bireysel Özellikler-Davranış İlişkisi: Duygu, düşünce ve eylem arasındaki etkileşim, karşılıklı belirleyicilik ilkesinde bireysel özellikler ile davranış arasındaki ilişkiyi yansıtır. Yaş, cinsiyet, ırk gibi fiziksel özellikler, beklentiler, inançlar, benlik algısı, hedefler ve niyet davranışı şekillendirir ve yönetir.

Zorba davranışı Olweus (1993) “doğrudan” ve “dolaylı” olarak sınıflandırırken, Hawker ve Boulton (2000) ise fiziksel, sözel, ilişkisel ve dolaylı zorbalık olarak sınıflandırmaktadır. Zorba davranış; tekme atma, tokat vurma, itme, çekme gibi **fiziksel**; sataşma, alay etme, dalga geçme, kızdırma, hoşla gitmeyen isim takma, küçük düşürücü sözler söyleme gibi **sözel**; dedikodu ve söylenti çıkarıp yayma, arkadaş grubundan dışlayarak yalnızlığa terk etme gibi **dolaylı** ya da para veya

diğer eşyalarını zorla alma, almakla tehdit etme, eşyalarına zarar verme gibi **davranışsal** olarak ortaya çıkabilmektedir (Pişkin, 2002). Zorba davranışın özellikleri literatürde farklı şekilde tanımlanmasına rağmen Griffin ve arkadaşlarının (2004) yaptığı çalışmada; beş özelliğin araştırmacıların çoğunda aynı şekilde tanımlandığı belirtilmektedir. Bunlar;

1. Zorba, kurbanı zarar verme niyeti ile zorbalığı yapar.
2. Kurbanı yönelik saldırı, tekrarlayıcı özelliktedir.
3. Kurban, zorbayı tahrik etmeden sözel ve fiziksel saldırganlığa uğrar.
4. Zorbalık, kurbanın da yer aldığı sosyal grup içerisinde meydana gelir.
5. Zorba ile kurban arasında güç dengesizliği vardır.

Zorbalığın bireysel özelliklerle ilişkisini tanımlamaya yönelik çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Yaş ile ilişkisine yönelik yapılan çalışma sonuçları birbirinden farklılık göstermekle birlikte, zorbalığın en sık görüldüğü yaş grubu çalışmaların çoğunda benzer şekilde tanımlanmış, 6, 7 ve 8. sınıf yaş grubunda daha yüksek oranda görüldüğü saptanmıştır (Nansel ve ark, 2001; Natvig ve ark, 2001). Ergenler arasında yaş arttıkça zorbalık kurbanı olma azalmakta ancak zorbalık yapma değişmemektedir. Kurban rolünde

olan öğrenciler, bir üst sınıfa geçtiklerinde kendisinden yaşça küçük olanlara yönelik zorba davranışlarda bulunabilmektedir. Bu durum okul ortamında zorbalığın öğrenilmiş bir davranış olduğunu açıklamaktadır.

Zorbalık ve cinsiyet arasındaki ilişki açısından zorbalığın erkeklerde kızlardan daha fazla görüldüğü (Baldry ve Farrington, 1999; Bilgiç, 2007; Dussich ve Maekoya, 2007; Kartal ve Bilgin 2008; Nansel ve ark, 2001; Natvig ve ark, 2001; Pişkin, 2003; WHO, 2004; Yurtal & Cenkseven, 2006), erkeklerin doğrudan zorbalığı (Karaman-Kepeneci ve Çinkır, 2006), kızların ise dolaylı zorbalığı tercih ettikleri yönündedir (Olweus, 1993). Kız erkek arasında zorbalığın görülmesinde anlamlı fark saptanmayan çalışmalar da bulunmaktadır (Andreou, 2000; Hideki, 2002). Cinsiyetler arası bakıldığında ise erkek ve kız öğrencilerin aynı cins akranına yönelik zorbalık eğilimlerinin yüksek oranda olduğu belirtilmiştir (Özdiñer, 2008).

Çevre-Bireysel Özellikler İlişkisi:

İnsanların beklentileri, inançları, duygusal isteği ve bilişsel yeterliği sosyal etki yoluyla düzenlenir ve geliştirilir. Ayrıca insanlar fiziksel özellikleri nedeniyle sosyal çevreden farklı tepkiler alabilir. Bu nedenle bireylerin sosyal statüsü ve gözlemlenebilen kişilik özellikleri sosyal çevreyi etkiler (Bandura, 1989).

Zorbalığın sık görüldüğü yaş grubu ergenlik dönemidir. Bu dönem Erikson'a göre aileden duygusal bağımsızlığın kazanılması, cinsiyete uygun sosyal rollerin geliştirilmesi, kendine özgü değerler sisteminin oluşturulması, toplumsal rollerin belirlenerek bunların gerçekleştirilmesine yönelik kararların oluşturulmasını gerektiren yıllardır. Bu dönemde temel sosyal öge akran, öğretmen ve ailedir. Ergenlik döneminde arkadaş grubu ailenin önüne geçer ve bu dönemde kimlik arayışı içinde olan ergen için akran grubu tarafından kabul edilmek ve onay görmek oldukça önemlidir (Senemoğlu, 2004).

Davranış-Çevre İlişkisi: Bandura, çevrenin değişmez bir varlık olmadığını savunmaktadır. Çevresel yapıyı; maruz kalınan çevre (fiziksel ve sosyokültürel çevre), seçilmiş çevre ve yapılandırılmış çevre olarak tanımlamaktadır. Ergenin ortamı, ilişkileri ve aktiviteleri seçilmiş çevreyi, sosyal çevresi ise yapılandırılmış çevreyi oluşturmaktadır (Bandura, 1989; Bandura, 1999). Ergenin çevresini; ailesi, akranları ve okul ortamı oluşturmaktadır. Yaşadığı bölge, kültür, okulun fiziki yapısı ergenin maruz kaldığı çevreyi oluşturmaktadır. Bandura, davranışı değiştirmek için maruz kalınan çevrede değişiklik yapılmasının sınırlı olduğunu belirtmektedir (Bandura, 1989; Bandura, 1999).

Zorba davranışlara maruz kalan ergen ve çocukların ileride zorba davranış

sergileyen bireyler olma olasılıkları oldukça yüksektir. Zorba davranış gösteren ergenlerin özellikleri incelendiğinde, örnek alınacak güçlü rol modeli olmayan, aile içerisinde ihmal edilen, aile ile etkileşimi az olan, çoğunlukla aileleri tarafından fiziksel olarak cezalandırılan çocuklardır. Bu çocukların ailelerinde saldırganlığa izin verilmektedir (Ögel, 2007). Bu ortamda yetişen çocuk ve ergenler okul ortamında sorun çözme yöntemi olarak ailesinden gözlem yoluyla öğrendiği saldırgan davranışı tercih etmektedir. Yapılan çalışmalarda aile üyelerinden şiddet gören, aile bireyleri arasında şiddete tanık olan çocuklarda zorba davranışların daha yüksek oranda görüldüğü saptanmıştır (Dussich ve Maekoya, 2007; Fitzpatrick, Dulin ve Piko, 2007; Özdiñer, 2008; Özen, 2006).

Zorbalığın görülmesinde okul çevresi, okul türü, sınıf atmosferi gibi birçok değişkenin etkisinin araştırıldığı çalışmalar yapılmıştır (Bilgiç, 2007). Ergenler, okulun fiziksel yapısının uygun olmaması, öğrenci sayısının artması, sosyal aktiviteler için olanakların olmaması ve öğrenciler arasında yaş farkının artması gibi nedenlerle zorbalık davranışı ile karşılaşabilmektedir. Saldırgan çocuklar, buldukları ortamı olumsuz etkileyen düşmanca tutum sergiledikleri bir çevre oluşturarak, her ortamda saldırgan davranışları kolaylıkla göstermektedirler. Bu durum onların seçilmiş çevreleri ile ilgili olmaktadır. Zorba

öğrenciler okul ortamında zorba eylemlerde bulunarak kurbanların ve diğer öğrencilerin okul ortamını olumsuz algılamasına ve okuldan uzaklaşmasına (Natvig ve ark, 2001), okula uyumunun azalmasına (Nansel ve ark, 2001), okula yabancılaşmasına ve akademik başarılarının düşmesine (Atik, 2006) neden olmaktadır. Bandura (1986), düşmanca tutum yerine arkadaşlık ilişkilerinin geliştirilerek seçilmiş çevreye müdahale edilebileceğini belirtmektedir. Bu nedenle; zorbalığı önlemeye yönelik girişimler içerisinde arkadaşlık ilişkilerinin geliştirilmesi ile ilgili aktivitelere yer verilmelidir. Bireysel, ailesel ve okula ilişkin faktörlerin olumsuz olduğu ortamda, her çocuk zorba davranışı göstermemektedir. Kişinin öz yeterlik inancı, beklentileri, hedefi, analitik düşünme becerisi ve duygulanım tepkileri davranışı belirleyen faktörlerdir (Bandura, 1999).

Okul hemşireleri, teorinin karşılıklı belirleyicilik ilkesi doğrultusunda; zorbalık davranışı açısından bireysel, ailesel ve çevresel risk faktörlerini tanımlayarak, eğitim programlarına ergeni, aileyi, öğretmeni ve okul çevresinde yer alan tüm bireyleri dahil etmelidir.

Sembolleştirme Kapasitesi: İnsanlar deneyimlerini sembolleştirmeler yaparak anlamlandırır, yorumlar ve yaşamını sürdürür (Bandura, 1989). Semboller, resim, şekil ve sözel ifadelerdir. Bandura,

sözel ifadelerin davranışı göstermede daha etkili olduğunu belirtmektedir (Bandura, 1989, Bandura, 1999). İnsanlar, model aldıkları bireyin davranışını hatırlamak için sembolere dönüştürür. Davranışa ilişkin bilgileri sembolleştirir.

Okul hemşireleri eğitim programlarında, sözel ifadelerin sembolleştirmede etkili olduğunu göz önünde bulundurarak, eğitim içeriğini çocukların gelişim dönemine uygun olarak hazırlamalı, açık, anlaşılır bir dil kullanarak sunmalı, ergenlerin hatırlamalarını kolaylaştıracak konunun önemini anlatan resim, şekil ve videolardan yararlanmalıdır.

Öngörü Kapasitesi: Gelecek için plan yapabilme kapasitesidir. İnsanlar gelecekte başkalarının kendilerine nasıl davranacaklarını tahmin edebilmeli, hedef belirleyebilmeli, geleceği planlayabilmelidir. Düşünme, davranıştan önce geldiğinden, insanlar ileriye düşünebilmelidir (Senemoğlu, 2004). Ergenler, zorba davranışın yararlarını ve zararlarını değerlendirerek bu davranışı gerçekleştirmeye ilişkin bir öngörü geliştirebilirler. Ergen; “zorbalığı yaparsam güç kazanırım, akran grubu içerisinde popüler olabilirim, bu nedenle yapmalıyım” veya “arkadaşlarımdan zorbaca davranışlar görmek beni mutsuz eder, bu nedenle kimseye zorbaca davranışlarda bulunmamalıyım” şeklinde öngörü kapasitesi geliştirerek davranışını planlayabilir. Zorba davranışların neden

olduğu sorunlara ilişkin bilgi sahibi olmaları, zorbalık düşüncelerini etkileyerek doğru davranışa yönelmelerini sağlayabilir.

Dolaylı Öğrenme Kapasitesi: Başkalarının deneyimlerini gözleyerek öğrenme olarak tanımlanmaktadır. Dolaylı öğrenme kapasitesine sahip olma, sosyal öğrenmede önemli bir ilkedir. Çocuklar sadece kendi yaşantılarından değil, başkalarının davranışlarını veya davranışlarının sonuçlarını gözlemleyerek öğrenme yaşantısında bulunmaktadırlar (Bandura, 1989). Gözlem yoluyla öğrenme, dört temel süreci kapsamaktadır. Bunlar; dikkat etme, hatırd tutma, davranışı meydana getirme ve motivasyon süreçleridir (Bandura, 1989; Bandura, 1999, Senemoğlu, 2004).

Dikkat Etme Süreci: Model alınan davranışın gösterilebilmesi için öncelikle model alınan davranışa dikkat edilmesi gerekir. Modelin özellikleri, duyu organlarının yeterliği, davranışın gözlemcinin amacına uygun olması ve gözlemcinin geçmişte aldığı pekiştirmeler dikkat sürecini etkilemektedir. Modelin ünlü bir kişi olması, yaşı, cinsiyeti, statüsü, gücü gibi özellikleri modele dikkati etkilemektedir. Görme engelli bireyin dikkatini görsel uyaranlar, işitme engelli bireyin dikkatini sese dayalı uyaranlar çekmez. Gözlemci model alacağı bireyin tüm özelliklerini değil, kendi amacına

uygun olan davranışına dikkat eder. Gözlemcinin geçmişte hangi davranışları onay görmüşse, modelin de benzer davranışına dikkat eder (Senemoğlu, 2004).

Hatırd Tutma Süreci: Gözlem yoluyla öğrenilen bilgiden yararlanmak için modelin davranışlarının hatırlanması gerekir. Bu nedenle gözlenen bilgi sembolleştirilip kodlanmakta ve bellekte saklanmaktadır.

Davranışı Meydana Getirme Süreci: Model alınan davranışın gösterilmesi için bireyin gözlemlerini davranışa dönüştürebilmesi gerekir. Bireyin fiziksel özellikleri ve öz yeterlik duygusu davranışın meydana getirilmesinde önemli bir etkiye sahiptir.

Motivasyon: Gözlemlenen davranışın sonunda modelin çevreden almış olduğu tepki o davranışın gözlemleyen tarafından taklit edilip edilmeyeceği kararını vermede etkilidir. Eğer gözlemlenen davranışın sonunda ödüllendirme varsa modelin davranışını göstermeye ilişkin istek oluşacaktır. Ceza durumunda ise davranışı tekrarlamayacaktır.

Bandura, saldırganlığın gözlem yoluyla öğrenilebildiğini 3-6 yaş arasındaki 36 kız, 36 erkek çocuk ile yaptığı Bobo Doll deneyinde göstermiştir. Çocukları üç gruba ayırarak bir gruba Bobo Doll adı verilen oyuncağa saldırgan davranışlar

gösteren ve modelin pekiştirildiği bir film, bir gruba saldırgan modelin cezalandırıldığı bir film, diğer gruba ise saldırgan modelin ne pekiştirildiği ne de cezalandırıldığı bir film izletmiştir. Çocuklar filmi izledikten sonra oyuncakların olduğu bir odaya alınmış ve saldırgan davranışları incelenmiştir. Deneyin sonucunda saldırgan davranışın pekiştirildiği filmi izleyen çocukların daha fazla saldırgan davranışlarda bulunduğu saptanmıştır (Crain, 2004).

Bu deneyde çocukların dolaylı öğrenme kapasiteleri değerlendirildiğinde; çocuklar kendilerinden büyük bir yetişkinin davranışına dikkat ederek model almışlardır. Çocukların davranış hatırlamalarını kolaylaştırmak için filmde cezalandırılan bebek oyuncak odasına konulmuştur. Modelin davranış pekiştirildiğinde çocukların özyeterlik ve fiziksel özelliklerinin de etkisiyle davranış gösterdikleri görülmüştür.

Zorba davranış sadece zorbanın ve kurbanın dahil olduğu bir olay değildir. Okul ortamında zorbalık olgusunda zorba, kurban ve izleyici öğrenciler de yer almaktadır. Zorba öğrenciler aktif ve pasif zorbalılar olarak iki gruba ayrılmaktadır. Aktif zorbalılar davranış gerçekleştiren, pasif zorbalılar ise daha önce zorbalığa uğramış ve zorbalıları, zorbalık yapması için destekleyen, onları harekete geçmeleri için motive eden öğrencilerdir. Zorba, kurban

zorbalığı yaparken izleyici rolünde olan öğrenci müdahale etmeden pasif olarak zorbalık olayına katkı vermekte, zorbanın kazandığı güçle zorbanın tarafında yer alabilmektedir. İzleyici öğrencilerin olayı durdurmak için herhangi bir girişimde bulunmaması, zorbanın davranışını pekiştirmekte, diğer öğrencilere dolaylı olarak rol modeli olmaktadır.

Zorba davranışların önlenmesinde, uygun rol modellerinin olması önemlidir. Okul çocuğunun, aile bireylerini, öğretmenlerini ve akranlarını rol modeli alabileceği göz önünde bulundurularak; ailelerin, öğretmenlerin ve akranların, zorba davranış onaylamayan, zorbalığı desteklemeyen tutumlarının olması okulda zorbalığı azaltmada etkili girişimler olarak tanımlanmaktadır (Ural ve Özteke, 2007). Zorbalığı önlemede, ergene rol modeli olabilecek tüm bireylere yönelik girişimlerin uygulanması zorbalığı önleyerek, ergen için uygun rol modeli sağlayabilir.

Öz Düzenleme Kapasitesi: İnsanların kendi davranışlarını kontrol edebilme yeteneği demektir. İnsanlar ne kadar çalışıp ne kadar uyuyacağına, ne yiyip ne içeceğine ve toplumda nasıl davranacağına kadar pek çok davranışlarını kendileri kontrol eder (Senemoğlu, 2004).

Bandura, insan davranışlarının uyarıcı tepki dizgesi içinde dışarıdan gelen ödüller ve cezalarla değil bireyin kendisi tarafından kontrol edildiğini düşün-

mektedir. Sosyalleşme sürecinde olan ergenlerin zorbalıkta doğru davranış kazanmaları, davranışlarının sorumluluklarını almaları sadece yetişkinlerin ceza veya pekiştireçleri ile mümkün olmamaktadır. Davranışın düzenlenmesinde içsel pekiştirmeler başkalarından aldığı dışsal pekiştirmelerden daha etkilidir (Bandura, 1999). Bireyin olayların kendi davranışları sonucunda olduğunu kabul etmesi içsel kontrol, şans, kader ya da başkaları tarafından olduğuna inanması ise dışsal kontrol olarak tanımlanmaktadır. Kontrol odağı ile zorbalık arasındaki ilişkiye bakan çalışmalarda; dış kontrol odaklı ergenlerin zorba davranışları daha fazla oranda gerçekleştirdikleri saptanmıştır (Andreou, 2000; Atik, 2006).

Bandura, insanların yaşamlarının kontrolünün kendileri dışında olduğunu düşündüklerinde; anksiyete, depresyon, madde kullanımı gibi birçok sorun yaşayacağını düşünmektedir. Zorbalığın, zorba davranışlara kurbanların, bu tür davranışa maruz kalanların ve bu tür davranışı izleyenlerin üzerinde uzun süreli olumsuz etkileri bulunmaktadır (Fekkes ve ark., 2006; Kim, Koh ve Leventhal, 2005; Nansel ve ark., 2001; Sourander ve ark., 2007; Ural ve Özteke, 2007). Özellikle kurban olanlarda fiziksel, psikosomatik ve psiko-sosyal sorunlara neden olmaktadır. Anksiyete, depresyon, başağrısı, uyku problemleri, karın ağrısı, bulantı, iştah deği

şiklikleri sıklıkla yaşanan sorunlardır (Dussich ve Maekoya 2007; Fekkes, Pijpers, Fredriks, Vogels ve Verloove-Vanhorick 2006; Fekkes, Pijpers ve Verloove-Vanhorick, 2004; Natvig ve ark., 2001; Wal, Wit ve Hirasing, 2003; Williams ve ark, 1996). Zorbalığın sağlık sorunlarına yol açmasının yanı sıra kronik sağlık sorunları yaşayan, özel bakıma gereksinimi olan çocukların da zorbalığa uğrama riski yüksektir (Cleave ve Davis 2006; Due, Hansen, Merlo, Andersen ve Holstein, 2007).

Okul hemşirelerinin öncelikli araştırma alanları içerisinde okulda şiddetin önlenmesi yer almaktadır (NASN, 2003). Hendershot ve arkadaşlarının (2006) yaptığı çalışmada, okul hemşirelerinin her ay 0-40 arasında zorbalık olayı rapor ettiklerini ve öğrencilerin çoğunluğunun zorbalığa uğradığında hemşirelerden destek aldıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle hemşireler, zorba ve kurban çocukların özelliklerini bilmeli, riskli çocukları izlemeli, zorba davranışa maruz kalan ve zorbalık yapan çocuğa uygun müdahale yöntemlerini kullanarak yaklaşmalı, çocuklarda zorbalığın neden olduğu sağlık problemlerini izlemeli ve sağlık sorunu olan çocukların da zorbalığa uğrama olasılıklarını düşünerek girişimlerini planlamalıdır.

Öz Yargılama Kapasitesi: Bireyle-
rin kendileri hakkında düşünme, dene-

yimlerini analiz etme, anlamlandırma ve yargıda bulunmayı içermektedir. Bandura, bireyin kendisi ile ilgili bu yargısına “**öz yeterlik**” adını vermektedir. Öz yeterlik inancı, hedefleri başarmada, engelleri aşmada temel rol oynamaktadır (Bandura, 1989; Bandura, 1994).

Öz yeterlik inancı, dört farklı öz yeterlik kaynağından etkilenebilir. Bu etkilenmede en önemlisi; insanın kendi deneyimleridir. Diğer kaynaklar ise sosyal modellerin gözlenmesi ile elde edilen dolaylı yaşantılar, sözel ifadeler ve kişinin psikolojik durumudur (Bandura, 1989; Bandura, 1994; Bandura, 1999). Bu kaynaklardan sözel ifadelerin tek başına bireyin öz yeterliğini artırmada yeterli olmadığı belirtilmektedir (Bandura, 1999). Dört temel psikososyal süreç, öz-yeterliği aktive ederek öz yeterlik inancını etkilemektedir.

Bilişsel Süreç: Öz yeterliğin bilişsel süreç üzerine etkisi değişik şekillerde görülmektedir. Bireyler hedeflerini, yapabildiklerinden etkilenebilir, düşüncelerini organize eder ve eylemlerini belirler. Bu nedenle öz yeterliği artırmaya yönelik senaryoların eğitimde kullanılması, kişiyi performansı için motive eder ve nasıl davranacağına ilişkin rehberlik sağlar (Bandura, 1994). Zorbalığı önlemeye yönelik geliştirilen programlarda senaryoların kullanılması, davranışla karşılaştığında ergene yapması gerekenlere ilişkin bilgi sağ-

lamasının yanında, davranışı önleyecek girişimlerde bulunması için motive edebilir. Eğitim programlarında çeşitli eğitim etkinliklerine yer verilmesi, problem çözüme yönteminin kullanılması öğrencilerin öz yeterliğini arttırmada etkili olabilir.

Motivasyon: Bireylerin öz yeterliği, öz düzenleme davranışını etkiler. Bu etkilenme de motivasyon anahtar role sahiptir. (Bandura, 1994). Ergenlerin zorbalık ve zorbalığın, zararları, zorbalığa uğradığında yapılması gerekenler konusunda bilgilendirilmesi, sorunla karşılaştığında uygun yöntemleri (çatışma çözme, problem çözme, öfke yönetimi) kullanma becerisinin kazandırılması, zorbalık karşıtı davranışlarına ilişkin destekleyici geri bildirimlerin verilmesi motivasyonlarını artırarak, müdahale tekniklerini kullanmaları konusunda cesaretlendirebilir.

Duygulanım süreci: İnsanların stres, depresyon gibi zorlu durumlarda nasıl baş edeceğini bilmesi, öz yeterlik inancını etkilemektedir (Bandura, 1994). Öz yeterliği yüksek olan bireyler karşılaştığı sorunları çözmeye daha başarılı olmaktadır. Öz yeterlik ve zorbalık arasındaki ilişkinin tanımlanmasına yönelik yapılan çalışmalarda öz yeterlik arttıkça zorbalık davranışının azaldığı saptanmıştır (Natvig ve ark, 2001; Salmivalli, Kaukiainen ve Voeten 2005).

Seçilen süreç: İnsanlar kendi çevrelerini kısmen kendileri yaratır. Se-

çimleri yoluyla çevrelerindeki insanları ve içinde yer aldıkları aktiviteleri belirler. Seçilen çevrede, sosyal etkilenme yoluyla bireyin davranışları dolayısıyla kişilik gelişimi ve öz yeterliği etkilenir (Bandura, 1994; Bandura, 1989). Zorbalığın önlenmesinde, ergenlerin zorbalık ve şiddetten uzak bir çevrede bulunmaları önemlidir. Suç işleyen ergenlerin olduğu arkadaş çevresinde bulunma, şiddet uygulamayı artıran bir faktördür. Bu nedenle ergenle işbirliği yapılarak, gelişimini olumlu etkileyecek aktivitelere yönlendirilebilir.

Sonuç

Bu derlemede; Bandura'nın Sosyal Bilişsel Teorisi'ne göre zorbalık kavramı gözden geçirilmiştir. Teori tüm bileşenleri ile zorbalığa bütüncül yaklaşmayı sağlamıştır. Teorinin karşılıklı belirleyicilik ilkesinde; bireysel faktörler, çevre ve davranış etkileşiminin önemi, dolaylı öğrenme kapasitesinde; zorbalığın çevredeki modellerin gözlenmesiyle öğrenilebildiği, öz düzenleme ilkesinde; davranışların bireyin kendisi tarafından düzenlenmesinin önemi ve öz yeterlik ilkesinde; öz yeterliğin zorbalığı önlemedeki etkisi bu makalede tartışılmıştır. Teorinin ilkeleri doğrultusunda zorbalığı önlemeye yönelik uygulanabilecek hemşirelik girişimleri önerilmiştir.

KAYNAKLAR

- Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8- to 12- year old Greek schoolchildren. *Aggressive Behavior*, 26, 49-56.
- Atik, G. (2006). İlköğretim ikinci kademe öğrencileri arasındaki zorbalık davranışını yordamada denetim odağı, benlik saygısı, aile stili, yalnızlık ve akademik başarının rolü. Eğitim Bilimleri Bölümü Yüksek Lisans Tezi. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, Türkiye.
- Baldry, A.C., & Farrington, D.P. (1999). Types of bullying among Italian school children. *Journal of Adolescence*, 22, 423-426.
- Bandura, A. (1999). Social cognitive theory in personality. In: Lawrence, A.P., Oliver, P.J. *Handbook of Personality. Theory and research*. (pp. 154).
- Bandura, A. (1989). Social cognitive theory. In R. Vasta (Ed.), *Annals of child development*. Vol.6. Six theories of child development (pp. 1-60). Greenwich, CT: JAI Press.
- Bandura, A. (1994). Self-efficacy. In V. S. Ramachaudran (Ed.), *Encyclopedia of human behavior* (Vol. 4, pp. 71-81). New York: Academic Press.
- Berger, K.S. (2007). Update on bullying at school: Science forgotten? *Developmental Review*, 27, 90-126.
- Bilgiç, E. (2007). İlköğretim I. kademede görülen zorba davranışların sınıf değişkenleri ve atmosferi algılamalarına göre incelenmesi. İlköğretim Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Adana, Türkiye.
- Cleave, J.V., & Davis, M. (2006). Bullying and peer victimization among children with special health care needs. *Pediatrics*, 118, 1212-1219.
- Crain, W. (2005). *Theories of development concepts and applications*. (5th ed., 197-214). London: Pearson Education.
- Due, P., Hansen, H.E., Merlo, J., Andersen, A., & Holstein, B.E. (2007). Is victimization from bullying associated with medicine use among adolescents? A nationally representative cross-sectional survey in Denmark. *Pediatrics*, 120, 110-117.

- Dussich, J.P.J., & Maekoya, C. (2007). Physical child harm and bullying-related behaviors. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 51(5), 495-509.
- Fawcett, J. (2005) *Contemporary nursing knowledge: analysis and evaluation of nursing models and theories* (2nd ed.). Philadelphia: F.A. Davis Company.
- Fekkes, M., Pijpers, I.M.F., & Verloove-Vanhorick, P.S. (2006a). Effects of antibullying school program on bullying and health complaints. *Arch Pediatr Adolesc Med*, 160, 638-644.
- Fekkes, M., Pijpers, F., Fredriks, M.A., Vogels, T., & Verloove-Vanhorick, P.S. (2006b). Do bullied children get ill, or do ill children get bullied? A prospective cohort study on the relationship between bullying and health-related symptoms. *Pediatrics*, 117, 1568-1574.
- Fekkes, M., Pijpers, I.M.F., & Verloove-Vanhorick, P.S. (2004). Bullying behavior and association with psychosomatic complaints and depression in victims. *The Journal of Pediatrics*, 144, 17-22.
- Fields, S.A., & McNamara, J.R. (2003). The prevention of child and adolescent violence: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 8, 61-91.
- Fitzpatrick, K.M., Dulin, J.A., & Piko, B.F. (2007). Not just pushing and shoving: School bullying among African American adolescents. *Journal of School Health*, 77(1), 16-22.
- Gelbal, S. (2007) *Okullarda şiddetin önlenmesi mevcut uygulamalar ve sonuçları*. Türk Eğitim Derneği. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Gregory, K.E., & Vessey, J.A. (2004). Bibliotherapy: a strategy to help students with bullying. *The Journal of School Nursing*, 20, 127-133.
- Griffin, R.S., & Gross, M.A. (2004). Childhood bullying: current empirical findings and future directions for research. *Aggression and Violent Behavior*, 9, 379-400.
- Hawker, D.S.J., & Boulton, M.J. (2000). Twenty years' research on peer victimization and psychosocial maladjustment: a meta-analytic review of cross-sectional. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41(4), 441-455.
- Hendershot, C., Dake, J.A., Price J.H., & Lartey, G.K. (2006). Elementary school nurses perceptions of student bullying. *The Journal of School Nursing*, 22(4), 229-236.
- Hideki, H. (2002). Justifications for bullying among Japanese schoolchildren. *Asian Journal of Social Psychology*, 5, 197-204.
- Karaman Kepenekci, Y., & Çinkır, Ş. (2006). Bullying among Turkish high school students. *Child Abuse & Neglect*, 30, 193-204.
- Kartal, H., & Bilgin, A. (2008). Öğrenci, veli ve öğretmen gözüyle ilköğretim okullarında yaşanan zorbalık. *İlköğretim Online*, 7(2), 485-495.
- Kim, Y.S., Koh, Y., & Leventhal B. (2005). School bullying and suicidal risk in Korean middle school students. *Pediatrics*, 115(2), 357-363.
- McAlister, A.L., Perry, C.L., & Parcel, G.S. (2008). How individuals, environments, and health behaviors interact. Social Cognitive Theory. In: Glanz, K., Rimer, K.B., Viswanath, K. *Health Behavior and Health Education*. (pp.169-185) CA, Jossey-Bass.
- Nansel, T.R., Overpeck, M., Pilla, R.S., Ruan, J.W., Simon-Morton, B., & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth. Prevalence and association with psychosocial adjustment. *JAMA*, 285(16), 2094-2100.
- National American School Nurses (NASN) Erişim Tarihi 15.01.2009. <http://www.nasn.org>.
- Natvig, G.K., Albrektsen, G., & Qvarnström, U. (2001). School-related stress experience as a risk factor for bullying behavior. *Journal of Youth and Adolescence*, 30 (5), 561-575.
- Olweus, D. (1993) *Bullying at school: what we know and what we can do* (pp.8-13) Oxford: Blackwell.
- Ögel, K. (2007) *Riskli davranışlar gösteren çocuk ve ergenler alanda çalışanlar için bilgiler*. İstanbul: Yeniden Sağlık ve Eğitim Derneği.
- Özcebe, H., Ulukol, B., Mollahaliloğlu, S., Yardım, N., & Karaman F. (2008) T.C. *Sağlık Bakanlığı sağlık hizmetlerinde okul sağlığı kitabı*. Ankara: Yücel Ofset Matbaacılık.
- Özdiñer A.S. (2008). Lise öğrencilerinde öz-kavram ve aile ilişkisinin akran zorbalığına etkisi. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı Doktora Tezi*.

- İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. İstanbul, Türkiye.
- Özen, Ş.D. (2006). Ergenlerde akran zorbalığına maruz kalmanın yaş, çocuk yetiştirme stilleri ve benlik imgesi ile ilişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 21 (58), 77-94.
- Pişkin, M. (2003). Okullarımızda yaygın bir sorun: okul zorbalığı. VII. Ulusal Psikolojik Danışma Ve Rehberlik Kongresi (Kongre Kitabı). Malatya. 9-11 Temmuz, 125.
- Pişkin, M. (2002). Okul zorbalığı: tanımı, türleri, ilişkili olduğu faktörler ve alınabilecek önlemler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2(2), 531-562.
- Salmivalli, C., Kaukiainen, A., & Voeten, M. (2005). Anti-bullying intervention: implementation and outcome. *Br J Educ Psychol.*, 75, 465-487.
- Selekman, J., & Vessey, J.A. (2004). Bullying: It isn't what it used to be. *Pediatric Nursing*, 30(3), 246-249.
- Senemoğlu, N. (2004) *Gelişim öğrenme ve öğretim kuramdan uygulamaya*. (9. Baskı, 216-237) Ankara: Gazi Kitabevi
- Smith, P.K., & Brain, P. (2000). Bullying in schools: lesson from two decades of research. *Aggressive Behavior*, 26, 1-9.
- Sourander, A., Jensen, P., Rönning, J.A., Niemela, S., Helenins, H., Sillanmaki, L., et al. (2007). What is the early adulthood outcome of boys who bully or are bullied in childhood? The Finnish "from a boy to a man" study. *Pediatrics*, 120, 397-404.
- Ural, B., & Özteke N. (2007). Okulda zorbalık. (1. Baskı, 57-73). Ankara: Kök yayıncılık.
- WHO (2004). The WHO Cross-national study of health behavior in school-aged children from 35 countries: findings from 2001-2002. *The Journal of School Health*, 74(6), 204-206.
- Wal, M.F., Wit, C.A.M., & Hirasig, R.A. (2003). Psychosocial health among young victims and offenders of direct and indirect bullying. *Pediatrics*, 111, 1312-1317.
- Williams, K., Chambers, M., Logan, S., & Robinson, D. (1996). Association of common health symptoms with bullying in primary school children. *British Medicall Journal*, 313, 17-19.
- Wolke, D., Woods, S., Bloomfield, L., & Karstadt, L. (2001). Bullying involvement in primary school and common health problems. *Arch Dis Child*, 85, 197-201.
- Yurtal, F., & Cenkseven, F. (2006). İlköğretim okullarında zorbalığın incelenmesi. 1. Şiddet ve Okul: Okul ve Çevresinde Çocuğa Yönelik Şiddet ve Alınacak Tedbirler Sempozyumu (Bildiri Özetleri Kitabı). İstanbul. 28-30 Mart.